

Onderwijsvernieuwer Kees Boeke

Door: Co Welgraven

In: Historisch Nieuwsblad nr. 5/2011

Vanuit de principiële overtuiging geen schoolgeld te willen betalen startte anarchist en pacifist Kees Boeke in de jaren twintig van de vorige eeuw zijn eigen school. De Werkplaats Kindergemeenschap, begonnen in de huiskamer, groeide uit tot een centrum van onderwijsvernieuwing, waar Juliana haar drie dochters naar school liet gaan.

Dat Kees Boeke en zijn vrouw Beatrice (Betty) Cadbury in 1926 hun vier oudste, leerplichtige kinderen van de montessorischool in Bilthoven haalden om ze zelf les te geven, had niets te maken met onvrede over het onderwijs dat zij kregen. Integendeel, het echtpaar was er juist zeer over te spreken. Kees Boeke was er trots op dat hij Maria Montessori een keer de hand had mogen schudden.

Hun beslissing was het logische gevolg van de radicalisering die vooral Kees in zijn maatschappijopvatting doormaakte. Kees en Betty waren vrijwel hun hele leven al overtuigd anarchist en pacifist. In de jaren twintig besloten zij geen gebruik meer te maken van de diensten van de overheid, en ook geen belasting meer te betalen. Want de staat, schreef Boeke in 1938 in een terugblik, 'was tot de ergste daden van geweld, van leugen en bedrog in staat'. 'Ik besloot dan ook het gebruik van post, telefoon, telegraaf, trein, paspoort en zelfs het gebruik van geld op te geven.'

Het was een drastisch besluit, met verstrekkende gevolgen, ook voor de acht kinderen van Kees en Betty. Zij kregen bijvoorbeeld geen zakgeld meer. Maar toen een van hen bij de burensnelbriefkasten 'om het dan later weg te geven aan mijn oudere vriendjes, die er snoep van kochten', besloten Kees en Betty het regime wat te versoepelen: de kinderen kregen van 'Mum en Dad' per week zoveel centen als ze oud waren, onder aftrek van de factor 3. Dus wie zes jaar was, kreeg 3 cent.

Deze details zijn te vinden in het meterslange archief van Kees en Beatrice en hun school (de Werkplaats Kindergemeenschap), dat is ondergebracht in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Het bevat onder andere zes prachtig vormgegeven banden met felicitaties en herinneringen van kinderen, familie, vrienden en collega's ter gelegenheid van het vijftigjarig huwelijk van het echtpaar in december 1961.

De toon is vanzelfsprekend positief – het ging tenslotte om een jubileum –, maar er is ook wel (voorzichtige) kritiek te lezen; per saldo geven de banden een mooi beeld van het werkzame én privéleven van twee mensen die ooit de overheid radicaal afzwoeren, maar in de loop van de jaren steeds meer erkenning kregen voor hun baanbrekende onderwijswerk.

Dat bleek niet alleen bij hun gouden bruiloft, maar ook bij hun afscheid van de Werkplaats zeven jaar eerder, toen oud-minister van Onderwijs Gerrit Bolkestein Kees

Boeke de hemel in prees: 'Het Nederlandse onderwijs zal een levenwekkende kracht armer worden. Nederland behoort Kees Boeke dankbaar te zijn voor zijn leven rijk aan gedachten en daden.'

De diepgelovige Kees Boeke (1884) studeerde weg- en waterbouwkunde in Delft en deed voor de afronding van zijn studie onderzoek in Engeland. Daar ontmoette hij de even oude Beatrice Cadbury, telg uit een geslacht van schatrijke, maar buitengewoon sober levende chocoladefabrikanten, die overtuigde quakers waren. De twee vonden elkaar in het geloof en hun afwijzing van elke vorm van geweld.

Na hun huwelijk trokken ze naar Syrië om les te geven aan een quakerschool. Maar omdat de Eerste Wereldoorlog uitbrak moesten ze het land verlaten; ze keerden terug naar Engeland. Daar werd het echtpaar vrijwel fulltime vredesactivist. Kees ging zelfs, midden in de oorlog, naar Duitsland en legde daar contacten met pacifisten. Zijn boodschap bij terugkomst: 'Duitschers zijn onze Broeders' – met wie de Britten zouden moeten praten – viel in Engeland niet goed. Kees werd wegens opruiing gevangengezet en in 1918 het land uit gezet.

Het gezin (Kees en Betty hadden inmiddels vier dochters) ging in Bilthoven wonen. Hun woning, Het Boschhuis, werd het centrum van quakers, pacifisten, antimilitaristen, veganisten en andere non-conformisten, die uit alle uithoeken van de wereld afkomstig waren. Volgens een van hen hielden Kees en Betty in de naargeestige tijd vlak na de Eerste Wereldoorlog, toen er ook in Nederland sprake was van 'geestelijke verwarring, van de klamme, stagnante sfeer van permanente werkloosheid, de opkomende dreiging van nieuw massaal geweld' voor velen 'de toorts der hoop brandend van een nieuwe menselijkheid, van nieuwe en revolutionaire idealen, van directe actie vooral'.

Boeke werd met de dag radicaler. Hij brak niet alleen met de staat ('Wir tun einfach nicht mehr mit'), maar riep ook iedereen op geen gebruik te maken van zijn stemrecht. Want stemmen was in zijn ogen een zonde. Immers, vanaf het moment dat iemand gekozen was (tot bijvoorbeeld lid van de Tweede Kamer), had hij macht over andere mensen. En macht was in de ogen van Boeke fout. 'Je moet niet stemmen, stemmen is dom, en als je nadenkt, weet je waarom.'

Het bezit van kapitaal was 'onverenigbaar met den eisch van het evangelie'. Door geld af te zweren leefde het gezin in grote armoede. Regelmatig kwamen er deurwaarders over de vloer, die delen van de inboedel in beslag namen, soms zelfs de bedden, zodat pa en ma en de kinderen op de grond moesten slapen.

In hun herinneringen verwijzen de kinderen vaak naar de armoede die hun jeugd kenmerkte, maar ze geven er vrijwel zonder uitzondering een positieve draai aan. Ze leefden 'zonder de noodzaak van materieel bezit'. 'Als ik denk aan vroeger,' schrijft de op en na oudste dochter Emma in 1961, 'zijn dit gedachten van heerlijke kinderjaren, vol liefde en veiligheid, warmte en vertrouwdheid (ondanks alles), en daarnaast van fantasie en muziek, en allerlei verrassende gebeurtenissen.'

De ouders hadden de kinderen geleerd de eenvoudige dingen des levens te appreciëren: 'Eenvoud in dingen zoals voeding, kleding en huisvesting, appreciatie van de dingen die niets kosten zoals het genieten van de zon en wind, sterrenhemel, bomen, bloemen en vruchten, de hele fauna en flora, en niet te vergeten de vreugde van het zelf doen van allerlei karweitjes, of het lezen van een boek,' schrijft Daniël, de enige zoon, aan zijn ouders. En dat er in het gezin geen vlees werd gegeten, was weleens jammer, maar stampotten met 'schijngehakt' waren ook lekker.

Toen Kees en Betty Boeke midden jaren twintig het schoolgeld voor hun vier oudste kinderen niet meer rechtstreeks naar de montessorischool moesten overmaken, maar via de belastingen, was voor hen de maat vol. Wat zou die overheid wel niet met dat geld doen? Misschien wel uitgeven aan defensie.

Kees ging vanaf 6 januari 1926 zijn dochters zelf lesgeven, eerst in een kamer van een leidster van de montessorischool, later in een ander huis in Bilthoven. Het was het begin van de Werkplaats Kindergemeenschap, die gestaag zou uitgroeien tot ruim tweehonderd leerlingen aan het begin van de Tweede Wereldoorlog.

De reden waarom Boeke 'zijn' school 'Werkplaats' noemde, was 'dat ik bij "school" altijd geneigd ben te denken aan iemand die "geschoold" wordt en het mijn bedoeling juist is kinderen niet te "scholen", maar hun de gelegenheid te geven door allerlei soort werk zich naar hun eigen aard en aanleg te ontwikkelen. Wat ik dus wilde trachten te vormen was inderdaad een plaats om te werken, vandaar de naam.'

De leerlingen heetten 'werkers', en mochten de leerkrachten ('medewerkers') tutoyeren, want iedereen was op de Werkplaats gelijk. Essentieel waren de 'besprekingen' over het wel en wee van de school. Daar werd niet bij meerderheid beslist, maar bij consensus. Dat was de zogeheten sociocratie, het ideaalbeeld van Boeke. De medewerkers onderwezen niet alleen de traditionele schoolvakken, maar ook muziek, toneel, tuinieren, koken, handenarbeid en dergelijke, want die waren even belangrijk als 'hoofdwerk'. Cijfers waren er niet, zittenblijven bestond al evenmin. 'De Werkplaats was de eerste school in mijn leven waar ik met plezier naartoe ging,' schrijft een leerling aan het gouden echtpaar. De waardering geldt zeker ook voor Betty, die een stille kracht op de achtergrond wordt genoemd, een steun en toeverlaat voor Kees. 'Het zijn de liefste mensen die ik ken,' zegt een brieven-schrijver die Kees en Betty 'pleegouders' noemt.

Boeke zelf was dag en nacht met de Werkplaats bezig, zat vaak al 's ochtends om vier uur in zijn kantoor, 'of wie weet nog vroeger'. Hij was 'een zeldzaam beminnelijk mens', 'altijd een architect van luchtkastelen', wars van gezag en dikdoenerij. Toen hij eens een brief kreeg van een sollicitant met de aanhef 'hooggeachte heer Boeke', schreef hij terug: 'Ik ben niet hoog, niet geacht, en ook geen heer. Noem me dus maar Kees.'

Maar Boeke kon ook dominant zijn, dwingend, eigenwijs en overtuigd van zijn eigen

gelijk, zo valt uit de gedenkboeken op te maken. Zijn zoon Daniël schrijft zelfs dat hij zware morele dwang heeft ervaren om te leven zoals zijn ouders leefden.

Naar eigen zeggen betekende 1934 een ommekeer in het leven van Kees Boeke. In de loop van dat jaar begon hij in te zien dat hij met het afzweren van de staat en het geld in de voorafgaande twaalf jaar te ver was gegaan. 'Ik wil het hier openlijk uitspreken, dat ik nu inzie, dat mijn houding gedurende de jaren van wat wel eens de "Bilthovensche Beweging" genoemd is, eenzijdig en onjuist was.'

De tijd 'dat wij vijanden hadden' lag achter hem. Boeke wilde komen tot het 'wederzijds kennen en waardeeren van de mensen uit allerlei kring en allerlei overtuigingen'. De Werkplaats zou opener worden, was zijn intentie. Boeke zette daarmee een ontwikkeling in gang die hij op den duur niet meer in de hand had. De Werkplaats werd uiteindelijk een vrij gewone school, die zelfs overheidssubsidie ging accepteren.

Na de Tweede Wereldoorlog mocht Boeke het genoegen smaken dat prinses Juliana zijn school uitkoos voor haar drie dochters Beatrix, Irene en Margriet. Zo kon het gebeuren dat op een maandagochtend, eind 1948 of begin 1949, bij het traditionele weekbegin van de Werkplaats, Kees in aanwezigheid van de prinsesjes de staf brak over de tweede politieke actie in Indonesië, 'dit verschrikkelijk gebeuren, waarbij het ergste niet was dat er jonge mensen werden gedood, maar dat zij gedwongen waren andere mensen te vermoorden'. Onder zijn gehoor in het zaaltje beneden in het schoolgebouw bevond zich ook Juliana, sinds een paar maanden koningin, die haar kinderen die dag naar school had gebracht.

Van de drie prinsesjes vond Margriet het onderwijs maar niks, liet zij weten in een televisiedocumentaire ter gelegenheid van haar 65ste verjaardag. Het was er 'gewild idealistisch'; als schoolkind leerde je niets. 'Wij moesten op paardendekens liggen na de lunch en dan naar Bach luisteren. Dat was verplicht. Ik was eigenlijk heel blij dat ik van die school af mocht.'

Dat was in 1951, vlak voordat ook prinses Marijke (zoals Christina vroeger heette) naar de Werkplaats zou gaan – de school had zich al helemaal ingericht op de opvang van slechtziende en blinde leerlingen. Maar prins Bernhard stak er een stokje voor; hij zou zich een paar jaar later bij de zogeheten Greet Hofmans-affaire eveneens ergeren aan de pacifistische inslag van zijn echtgenote.

In 1954, toen Kees Boeke 70 jaar was, nam hij afscheid van de Werkplaats. Toen mocht hij de al gememoreerde woorden van oud-minister Bolkestein in ontvangst nemen. Ook andere onderwijsdeskundigen (pedagogen, Kamerleden, vakbondsmensen) prezen zijn verdiensten; op de eerste rij zat de KVP-minister van Onderwijs Jo Cals. Het was het zoveelste bewijs dat de Werkplaats zich een vaste plaats in de Nederlandse onderwijswereld had verworven.

Voor de buitenwereld leek het of Boeke vrijwillig was opgestapt. Niets was minder waar, zei zijn dochter Candia drie jaar geleden in het televisieprogramma Andere

Tijden: hij had zijn congé gekregen. Hoewel Boeke zijn wilde haren kwijt was, vond het bestuur hem toch nog steeds te excentriek; hij had te lang de school gedomineerd.

Volgens Candia raakte het ontslag haar vader diep, volgens haar moeder kwam Kees in een zware depressie terecht. Ontgoocheld ging hij in 1955 samen met Betty en twee dochters opnieuw naar het Midden-Oosten om er weer een onderwijsproject op te zetten. Het was dezelfde plek waar ze ruim veertig jaar eerder hadden gewerkt en gewoond, die nu in het van Syrië afgescheiden Libanon lag. Het project mislukte. Hetzelfde jaar nog keerden ze terug naar Nederland, en gingen in Abcoude wonen.

Kees zette zich aan het schrijven van artikelen en boeken over onderwijsvernieuwing. En de man die ooit kiezers opriep weg te blijven bij de stembus, werd in 1958 lid van een politieke partij! Vanzelfsprekend werd dat de PSP, de partij die de term 'pacifistisch' in haar naam had. Oprichter Henk van Steenis heette de 'pionier van de onderwijsvernieuwing' van harte welkom.

In de jubileumboeken voor hun vijftigjarig huwelijksfeest wordt hier en daar gezinspeeld op het trieste slot van de loopbaan van Kees en Betty bij de Werkplaats. 'Kees heeft niet de Werkplaats gewild, zoals die op het ogenblik is,' schrijft een oud-collega die er les heeft gegeven.

Maar de sporen van Boeke zijn nog wel degelijk aan te wijzen, hoezeer de school misschien ook 'gewoon' geworden is, zegt deze gewezen docent. Hij heeft 'het ijs van het verouderde schoolleven in Nederland aan het kruien gebracht'. De onderwijsvernieuwing die Boeke doorzette, is volgens deze 'medewerker' van de Werkplaats blijvend. Want overal in het onderwijs is er nu aandacht voor 'handenarbeid, kunstvakken en zelfordening'.

Het echtpaar Boeke was 77 bij hun gouden bruiloft. Kees begon met zijn gezondheid te tobben, hij werd ook dovig. Hij overleed in de vroege uren van zondag 3 juli 1966, 81 jaar oud. Vier dagen later, bij de uitvaart op de begraafplaats Westerveld, zongen de aanwezigen de woorden uit de Matthaüs Passion – 'Befehl du deine Wege' – die Kees zelf zo vaak op de Werkplaats zong of liet horen. Beatrice Cadbury zou haar man bijna tien jaar overleven. Zij overleed op 13 februari 1976 op 91-jarige leeftijd.

MEER WETEN?

Boeken

Dit artikel stoelt op het archief van Kees en Betty Boeke dat, net als het archief van de Werkplaats, is ondergebracht bij het IISG in Amsterdam. Er is vooral gebruikgemaakt van zes plakboeken (inventarisnummers 260-265): *Ontmoetingen met Kees en Betty Boeke*, in feite een liber amicorum ter gelegenheid van hun gouden bruiloft in december 1961. Een deel van het archief (met name familiecorrespondentie) is voor dertig jaar gesloten en pas vanaf 8 november 2013 toegankelijk.

Beatrice Cadbury heeft begin jaren zeventig een boekje geschreven over haar man, *Het leven van Kees Boeke*, dat in de grotere bibliotheken te leen is.

Informatief is het boek van Hans-Jan Kuipers uit 1992: *De Wereld als Werkplaats*. Het proefschrift bevat korte biografieën van Kees en Betty, en de geschiedenis en de werkwijze van de Werkplaats.

Televisie

De aflevering van Andere Tijden 'De school van Beatrix' is met deze trefwoorden te vinden op internet. De oorspronkelijke uitzending was op 25 september 2008.